

Чубата М. В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-СУДОВИХ УСТАНОВ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

FORMATION AND ACTIVITIES OF MILITARY JUDICIAL INSTITUTIONS DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921: HISTORICAL-LEGAL AND HISTORIOGRAPHICAL ASPECTS

Авторкою обґрунтовується актуальність даної статті, адже в умовах розв'язаної агресивним путінським режимом російсько-української війни, досвід державного будівництва через призму революційних потрясінь та військового протистояння ворожій експансії, що характерний для доби Української революції 1917–1921 рр., стає сьогодні і актуальним, і повчальним. Структурно матеріал викладено шляхом висвітлення особливостей становлення та функціонування військового судочинства на різних етапах національного революційного державотворення, починаючи з періоду Центральної Ради, Української Держави, Директорії УНР та завершуючи добою ЗУНР. Охарактеризовано аналіз дослідниками перших законів УЦР, які стосувались військового правосуддя, обґрунтовано різницю між повноваженнями військово-революційних і військових судів, наголошено, що за часів свого існування Центральна Рада не встигла прийняти жодного законодавчого акту, який регулював би питання військово-кримінального права. Що стосується гетьманування П. Скоропадського, то авторка підтримує думку науковців, що за досить незначний період існування Української Держави було створено судову і правоохоронну системи й здійснювалися заходи, зокрема правові, спрямовані на забезпечення їх повноцінного функціонування, а виняткове військове судочинство у квітні – грудні 1918 р. розповсюдилось по всій території України. Щодо Директорії УНР, то в статті наголошується, що вона проводила реорганізацію судової системи, хоча за своєю суттю ця реформа повернула систему судочинства на ті засади, які були встановлені Центральною Радою. Директорія сформулила низку норм, які засвідчували про дотримання демократичних основ судочинства, проведення в життя принципу законності, зміцнення правопорядку в Україні, незважаючи на умови воєнного часу. Стосовно ЗУНР наголошується, що структура військових судів виглядала так: 1) Найвищий військовий трибунал; 2) Військові обласні суди, які діють на території трьох областей, утворених Державним Секретаріатом військових справ; 3) Військові окружні суди, головами яких були окружні коменданти. У висновках підведено підсумки дослідження та виокремлено ряд аспектів, які потребують подальшого більш ґрунтовного вивчення.

Ключові слова: Законодавство доби Української революції 1917–1921 рр., право, військові суди, війна, національна державність, історіографія.

The author substantiates the relevance of this article, emphasizing that in the context of the Russian-Ukrainian war unleashed by Putin's aggressive regime, the experience of state-building through the prism of revolutionary upheavals and military resistance to enemy expansion—characteristic of the era of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 remains both relevant and instructive today. Structurally, the material is presented by highlighting the peculiarities of the formation and functioning of military justice at various stages of national revolutionary state-building, starting from the period of the Central Rada, the Ukrainian State, and the Directory of the Ukrainian People's Republic (UPR), and concluding with the era of the Western Ukrainian People's Republic (WUPR). The article examines researchers' analyses of the first laws of the Central Rada related to military justice, substantiating the differences between the powers of military-revolutionary and military courts. It is emphasized that during its existence, the Central Rada did not manage to adopt any legislative act regulating military criminal law. Regarding the Hetmanate of P. Skoropadskyi, the author supports scholars' opinions that, despite the short existence of the Ukrainian State, a judicial and law enforcement system was established, and legal measures were taken to ensure its proper functioning. In particular, exceptional military justice spread across the entire territory of Ukraine between April and December 1918. As for the Directory of the UPR, the article highlights that it carried out a reorganization of the judicial system, although in essence, this reform restored the

judicial system based on the principles established by the Central Rada. The Directory introduced several norms that confirmed adherence to democratic principles of justice, the implementation of the rule of law, and the strengthening of legal order in Ukraine despite wartime conditions. Regarding the WUPR, the article notes that the structure of military courts was as follows: 1) the Supreme Military Tribunal; 2) Military Regional Courts, operating in three regions established by the State Secretariat for Military Affairs; 3) Military District Courts, chaired by district commandants. The conclusions summarize the study and highlight several aspects that require further, more in-depth research.

Key words: *Legislation of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, law, military courts, war, national statehood, historiography.*

Актуальність теми дослідження. В умовах розв'язаної агресивним путінським режимом російсько-української війни, яка плюндрує нашу країну уже більше десяти років, досвід державного будівництва в умовах революційних потрясінь та військового протистояння ворожій експансії, що характерний для доби Української революції 1917–1921 рр., стає сьогодні і актуальним, і повчальним. Важливе місце в державотворчих процесах належить системі судочинства, в тому числі й діяльності військових судів.

Метою статті є з'ясування особливостей дослідження правознавцями законодавчого забезпечення становлення і діяльності військових судів на різних етапах Української революції 1917–1921 рр., а також виокремлення малодосліджених та дискусійних аспектів для подальшого їх вивчення та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Ідея та перші спроби створення власної судової системи пов'язані з діяльністю Української Центральної Ради (далі – УЦР). Так, вже в Декларації її Генерального Секретаріату від 14 червня 1917 р. зазначалось, що «завдання Секретаріату в справах судових має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і до того стану, в якому вони мають бути в автономній Україні» [1, с. 47]. Проте всі ці процеси гальмувалися Тимчасовим урядом, який ліквідував військово-польові суди та відновив діяльність мирових суддів.

Після проголошення незалежності Української Народної Республіки (далі – УНР) в умовах розпочатої більшовиками війни політична та воєнна ситуація складається не на користь Центральної Ради, тому виникає нагальна потреба в організації військово-революційних і військових судів [2, с. 134].

В літературі чітко обґрунтовується різниця між повноваженнями військово-революційних і військових судів. Можливість

створення військово-революційних судів надавалася головним губернським комендантам (посади запроваджено 14 лютого 1918 р.). Згідно з «Інструкцією Військовому революційному суду» від 6 березня 1918 р. їх підсудність поширювалася на всіх військових і цивільних громадян УНР у випадках вчинення ними таких злочинів як: вбивство, підпал, зґвалтування, грабіж і розбій. Військово-революційні суди розглядали лише визначене коло справ, тобто їх юрисдикція поширювалася лише на той перелік злочинів, який був зазначений у цьому нормативно-правовому акті, а тому не виконували повною мірою свої завдання [2, с. 134]. Як зазначає М. Дубіна, «в цей історичний період військова влада фактично підміняла судову та мала її повноваження» [10, с. 732].

Що стосується військових судів, то вони створювалися на території УНР для розгляду злочинів і провин з боку виключно військовослужбовців. Нормативно-правовою основою їх діяльності був спеціальний циркуляр Центральної Ради до Головного управління військових судових справ – «Наказ про Військові Суди» від 23 квітня 1918 р. [2, с. 134].

Про розуміння Центральною Радою важливості реформування законодавства про військове судочинство наголошують у своєму дослідженні Я. Романюк та І. Іванченко, зазначаючи, що 18 квітня 1918 р. було внесено на розгляд проєкт Закону «Про зміну Артикулу І закону про Генеральний Суд», де Генеральному Суду пропонувалося надати повноваження «Головного воєнного суду щодо справ, вирішених на території України» [1, с. 51].

Щодо правових основ функціонування військових судів в судовій системі УНР періоду Центральної Ради вміщено стислий сюжет до статті Ю. Вовка [3, с. 9–15]. Окремі аспекти цієї проблеми розглянуто також в дисертації та серії статей Л. Бородича [4; 5], хоча основну увагу автор сконцентрував на дослідженні пра-

воохоронних органів часів Української Держави 1918 р.

Серед перших законів УЦР, які, на думку В. Німченка та В. Сердюка, стосувались і військового правосуддя, в їх статті аналізується закон від 19 листопада 1917 р. «Про амністію», за яким «сила цього закону простягається на справи, підсудні як загальним і мировим установам, так і військовим судам, і виконання постанови цього закону доручити також і військовому морському начальству, військовим окружним і військовим місцевим судам» [6, с. 112]. Аналізуючи статті закону від 2 грудня 1917 р. «Про утворення Генерального Суду», автори наголошують, що він тимчасово виконував і функції Головного Воєнного Суду. Особливістю спеціалізації Генерального Суду, на думку авторів, було надання йому права розглядати справи, пов'язані зі скоєнням злочинів не тільки цивільними, а й військовими особами, тобто спеціальними суб'єктами судочинства, що й вилилося у тимчасовому здійсненні правосуддя у сфері діяльності Головного Воєнного Суду [6, с. 112].

Однією з публікацій узагальнюючого характеру, що стосуються досліджуваного нами аспекту проблеми, стала стаття М. Дриги та М. Хавронюка у спеціальному збірнику, присвяченому історії військових судів України, в якій виокремлено підрозділ «Про діяльність військових судів на території України після революції 1917 р.» [7, с. 5–34], проте написана вона в описовому стилі, а аналітичний матеріал про становлення національного законодавства в досліджуваній нами галузі фактично відсутній. Єдине, що безпосередньо стосується предмету нашого дослідження, це висновок авторів, що «за часів свого існування Центральна Рада не встигла прийняти жодного законодавчого акту, який регулював би питання військово-кримінального права» [7, с. 22].

Значний інтерес виявили правознавці щодо діяльності військових судів за доби Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Крім Ю. Вовка, який одним з перших взявся до розробки цього аспекту проблеми [8, с. 66–73], згодом вийшли з друку публікації і інших авторів. Так, дослідженню органів військової юстиції доби Гетьманату присвятив свою статтю О. Тимошук. Вчений зазначає, що система військово-судових установ була започаткована ще

Центральною Радою під час створення «Осібної української армії», але кардинальні зміни він пов'язує з ухваленням гетьманом 21 червня 1918 р. закону «Про організацію судово-військових інституцій та їхню компетенцію», за яким військові суди поділялися на вищі (Київський і Катеринославський) і штабові (при штабах дивізій, корпусів та Головному штабі [9, с. 52–53].

В літературі обґрунтовується також думка, що широкого застосування за Української Держави набула надзвичайна юстиція. Так, 30 травня 1918 р. гетьман затвердив Закон «Про військову підсудність», відповідно до якого за певних підстав компетенція військових судів могла поширюватися на цивільних осіб [2, с. 148].

Особливе місце в Українській Державі належало німецьким та австрійським військово-політичним судам, до юрисдикції яких належали справи «про всі порушення громадського порядку і всі злочинні вчинки проти союзних військ» [2, с. 149]. Таке широке формулювання відкривало простір для фактично необмеженої сваволі військово-політичних судів. Варто зазначити, що цей аспект проблеми ще й сьогодні залишається малодослідженим.

Порівняльний аналіз діяльності військових судів у період з 1917 по 1919 рік спробували здійснити В. Німченко та В. Сердюк. Звертає на себе увагу безпідставна констатація факту, ніби першими законодавчими актами Української Держави, датованими 29 квітня 1918 р., «скасовано всі закони Центральної Ради» [6, с. 113], про помилковість цього твердження ми вже зазначали вище. Досить стисло дослідники висвітлюють діяльність окупаційних військових судів, які діяли на території Української Держави у 1918 р. і були судами виняткової юрисдикції особливого роду [6, с. 115].

Науковці зазначають, що за досить незначний період існування Української Держави П. П. Скоропадського було створено судову і правоохоронну системи й здійснювалися заходи, зокрема правові, спрямовані на забезпечення їх повноцінного функціонування. Усі судові органи Гетьманату поділялися на загальні, місцеві та військові суди [2, с. 155].

Проблему спеціалізації судових органів доби Української революції 1917–1921 рр.

намагалася висвітлити в своїй статті М. Дубіна, проте стислий аналіз судочинства Української Держави 1918 р. обмежила лише особливостями становлення військових судів та Державного Сенату [10, с. 733]. Дослідниця доходить висновку, що «у квітні – грудні 1918 р. виняткове військове судочинство розповсюдилось по всій території України» [10, с. 733].

Якщо з 14 листопада 1917 р. Циркуляром №1 встановлювалось, що на території України «проголошувати присуди, вироки і постанови «Іменем Української Народної Республіки» [1, с. 48], то, як наголошують у своїй статті Я. Романюк та І. Іванченко, «25 травня 1918 р. гетьманом було підписано Закон про титул, іменем якого твориться суд – «Іменем Української Держави» [1, с. 53]. Автори дійшли висновку, що за короткий період правління гетьмана П. Скоропадського «фактично була проведена та завершена реформа у системі судочинства та норм державного права», але ... «опозиційні сили не мали наміру миритися з існуванням Української Держави» [1, с. 55]. До влади прийшла Директорія, яка «відновила судові установи, які діяли на території України за часів УЦР» [1, с. 56].

Вивченню судочинства за доби Директорії присвятив серію публікацій О. Мироненко. В одній з них розкривається діяльність військово-польових судів – надзвичайних судових установ, які почали створюватися через тиждень після виникнення самої Директорії [11, с. 57–59]. О. Мироненко дослідив також і діяльність надвищих судів, перші з яких з'явилися у січні 1919 р. [12, с. 19–20]. Слід зазначити, що переважна більшість дослідників вживає оригінальну назву «Надвищий суд», «надвищі судді» як це прописано в законі від 2 січня 1919 р., проте окремі дослідники, зокрема М. Дубіна, В. Іванов, безпідставно підмінюють цей термін на «Найвищий суд» та відповідно «найвищі судді», що, на наш погляд, значно применшує науково-інформаційну значущість їх публікацій [10, с. 733; 13, с. 203]. Аналізуючи діяльність Надвищого суду УНР, О. Мироненко зазначає, що він складався з трьох департаментів: цивільного, карного та адміністративного [12, с. 19].

Досліджуючи військові суди доби Української революції 1917–1921 рр. В. Німченко та

В. Сердюк зазначають, що Директорія проводила реорганізацію судової системи, хоча за своєю суттю ця реформа повернула систему судочинства на ті засади, які були встановлені Центральною Радою [6, с. 115]. Таку ж думку висловили в своїй статті і Я. Романюк та І. Іванченко [1, с. 56].

Проте, історіографічний аналіз юридичної літератури свідчить, що, насправді, все було не так однозначно. Наприклад, як зазначає В. Землянська, закони гетьманської держави П. Скоропадського від 21 червня 1918 р. «Про організацію військових судових установ та їх компетенцію» та 30 травня 1918 р. «Про підсудність військовим судам» були змінені і суттєво доповнені. Дослідниця продовжила розпочатий П. Михайленком аналіз законодавства про Штабні суди. Вона вважає, що «за воєнного часу Штабним судам були підсудні не лише справи про злочини, скоєні військовослужбовцями, а й справи стосовно цивільних злочинців, а в деяких місцях ці суди розглядали не тільки кримінальні, а й цивільні справи [14, с. 101–102; 15, с. 125–129]. Узагальнення піднятих аспектів В. Землянська здійснює ще в одній статті [16], а також у своєму дисертаційному дослідженні [17].

Особливості організації, структури і компетенції судових органів УНР доби Директорії досліджує в окремому розділі своєї дисертації Ю. Вовк, звертаючи основну увагу на правові основи становлення Надвищого суду, Київського апеляційного суду, Вищого військового суду, військово-польових та штабних судів [18, с. 15–16]. Вчений наголошує, що з цивільних судів в добу Директорії діяли лише деякі окружні суди і мирові судові інституції на тих територіях, які контролювалися армією УНР [18, с. 16].

Таким чином, в юридичній літературі наголошується, що в основу моделі судової системи «другої» УНР Директорія поклала принципи судоустрою дореволюційної Росії, дещо модифіковані УЦР і гетьманом П. Скоропадським. Спочатку основними судовими установами УНР доби Директорії стали військово-польові суди, започатковані 22 листопада 1918 р., але формування надзвичайної судової системи на цьому не закінчилося, оскільки 20 грудня 1918 р. був створений позасудовий

орган – «дев'ятка» – комісії у складі дев'яти осіб: представників від Головного військового юридичного управління, військових частин і міністерства юстиції для термінового розгляду справ усіх ворогів нової влади. 26 січня 1919 р. військово-польові суди на території УНР були скасовані, але того ж дня Директорія затвердила Закон «Про надзвичайні військові суди». Вони були винятковими і діяли на фронтах і місцевостях, де оголошений воєнний стан (до речі 24 січня 1919 р. було оголошено військовий стан на всій території УНР). Виходить так, що «класичне» правосуддя відтіснялося військовим правосуддям [2, с. 158].

Узагальненню різних аспектів досліджуваної проблеми присвячена колективна монографія, в якій автори в окремому розділі висвітлюють особливості розвитку судової системи та судочинства в УНР доби Директорії [19, с. 99–124]. На відміну від М. Дубіної та Н. Омельченко, автори спростовують повне та одномоментне відновлення всього законодавства Центральної Ради, наголошуючи, що відновлювалась лише більша частина законодавства [19, с. 99]. Слід зазначити, що автори проаналізували не лише законодавство про становлення вищого судового органу – Надвищого суду УНР, а й з метою більш ґрунтовного аналізу виокремили спеціальні підрозділи: «Окружні суди та мирові судові інстанції УНР доби Директорії» та «Діяльність надзвичайних військових судів в УНР доби Директорії». Дослідники наголошують, що законодавці намагалися врахувати окремі позитивні якості законодавства і судової практики Російської імперії та своїх революційних попередників, Директорія сформувала низку норм, які засвідчували про дотримання демократичних основ судочинства, проведення в життя принципу законності, зміцнення правопорядку в Україні, незважаючи на умови воєнного часу [19, с. 132].

На завершення охарактеризуємо ступінь висвітлення науковцями-правознавцями процесів становлення судочинства в ЗУНР, основну увагу зосередивши на вивченні діяльності військових судів. Як зазначають Я. Романюк та І. Іванченко «колишні австрійські суди та колишні повітові суди Галичини стали повітовими та окружними судами ЗУНР», а «всіх судів і працівників суду, які не скомпрометували

себе антинародною, антиукраїнською діяльністю та зобов'язалися служити українському народові і державі та склали про це відповідну присягу, влада ЗУНР залишила на їхніх посадах» [1, с. 56].

На думку М. Дубіної, «16 листопада 1919 р. було видане розпорядження Державного Секретаріату «Про організацію військового судочинства», згідно з яким на території ЗУНР утворювалися військові суди. Структура військових судів виглядала так: 1) Найвищий військовий трибунал; 2) Військові обласні суди, які діють на території трьох областей, утворених Державним Секретаріатом військових справ; 3) Військові окружні суди. Головами їх були окружні коменданти» [10, с. 734–735].

Науковці також зазначають, що розпорядженням Державного Секретаріату від 3 грудня 1918 р. при кожній окружній команді були створені військово-польові суди, а в січні 1919 р. – військово-польові суди груп «Північ», «Південь», «Львів». Розпорядженням від 16 липня 1919 р. створено військово-польовий суд Начальної Команди Української Галицької Армії та військово-польові суди I, II, III корпусів [2, с. 168].

Що стосується військового судочинства ЗУНР, то багато аспектів цієї проблеми висвітлено також в працях Б. Тищика, В. Кульчицького, О. Вівчаренка, написаних у співавторстві [20; 21]. Згодом Б. Тищик в монографії за 2004 р. суттєво доповнив попередні публікації матеріалом про законодавче забезпечення військового судочинства, про діяльність та організаційну структуру Державного секретарства військових справ [22, с. 204–226]. Слід зазначити, що дана публікація Б. Тищика є, на нашу думку, одним з найґрунтовніших історико-правових досліджень, що стосуються законодавчого забезпечення військового будівництва в ЗУНР, в якому знайшли своє стисле відображення і найважливіші аспекти проблеми військового судочинства.

На сьогодні єдиним дослідженням, в якому комплексно висвітлюється проблема діяльності силових структур ЗУНР є монографія В. Ортинського [23], в якій дослідник зазначає, що формування вищих органів державної влади, місцевих органів влади й управління та силових структур фактично відбувалося одно-

часно і ці процеси були взаємопов'язаними, наприклад, компетенція Секретаріатів судівництва (юстиції), внутрішніх справ і військових справ поширювалася на таку важливу сферу, як забезпечення життєдіяльності і ефективного функціонування органів права, порядку і безпеки держави [23, с. 79]. Слід підкреслити, що В. Ортинський застосовує досить розгалужену структуру та продумані підходи для ґрунтовності викладу фактичного й аналітичного матеріалу, що стосується висвітлення проблеми становлення та діяльності органів права, порядку і безпеки держави. Загальна характеристика політико-правових основ їх діяльності знайшла своє продовження в двох окремих підрозділах, присвячених конкретизації діяльності Державного Секретаріату військових справ та Державного Секретаріату внутрішніх справ. Законодавчо-правове забезпечення та особливості діяльності органів охорони суспільного порядку висвітлюються через призму становлення судової системи, прокуратури, адвокатури, нотаріату, народної міліції, державної жандармерії. Завершується дослідження аналізом законодавчо-правових основ діяльності збройних сил ЗУНР: Галицької армії, польової сторожі (жандармерії) Галицької армії, військового судівництва, залізничної військової управи та жандармерії. Фактичний матеріал супроводжується стислим аналізом, коментарями, вкрапленням у виклад основного матеріалу десятків текстів законодавчих актів або їх витягів чи основних положень, причому ана-

лізуються не лише закони та законодавчі акти УНРади, а й виконавчої влади (уряду та відповідних секретарств).

Висновки. Таким чином, здійснений нами стислий історіографічний аналіз наукового доробку вітчизняних правознавців, присвяченого проблемі становлення та діяльності військових судів за доби Української революції 1917–1921 рр. дає нам підстави стверджувати, що в цілому основні аспекти цієї проблеми висвітлені науковцями досить ґрунтовно. Більшість дослідників наголошують, що велика робота проводилася національними урядами на всіх етапах революційного державотворення, тобто і за доби «першої» та «другої» УНР, коли діяла Центральна Рада, а потім Директорія, і за періоду Української Держави, і за доби ЗУНР, але найбільших успіхів у створенні та реальному функціонуванні судової системи було досягнуто все ж за короткий період існування Української Держави гетьмана П. Скоропадського, коли новостворені судові органи поділялися на загальні, місцеві та військові суди. Піднято дослідниками також питання про особливе місце в Українській Державі німецьких та австрійських військово-політичних судів, які фактично були наділені необмеженими повноваженнями. Варто зазначити, що цей аспект проблеми ще й сьогодні залишається малодослідженим і дискусійним та потребує залучення для більш ґрунтовного вивчення архівних джерел, основна маса яких знаходиться в зарубіжних архівних установах Австрії та Німеччини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Романюк Я., Іванченко І. Іменем України: становлення судової влади у період Української революції 1917–1921 рр. *Право України*. 2017. № 3. С. 46–61.
2. Історія судових і правоохоронних органів України. / Наук. ред. В. М. Щербатюк. Київ: Фенікс, 2022. 280 с.
3. Вовк Ю. Є. Створення Центральною Радою судової системи в Україні (1917–1918 рр.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 1999. Вип. 4. С. 9–15.
4. Бородич Л. В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917–1941 рр. (історико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Леонід Васильович Бородич; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 1999. 22 с.
5. Бородич Л. В. До питання про організацію та правове становище спеціальних військових та охоронних підрозділів у період Української революції (1917–1920 рр.). *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1999. № 3. С. 3–11.
6. Німченко В., Сердюк В. Військові суди в Україні у 1917–1919 роках (історико-правовий аспект). *Право України*. 2000. № 6. С. 112–116.
7. Дрига М., Хавронюк М. Військове правосуддя в Україні від сивої давнини до сьогодення. Військові суди – органи правосуддя у Збройних Силах України. К.: Реферат, 2002. С. 5–34.

8. Вовк Ю. Є. Військові суди Української Держави у 1918 році: досвід і сучасність. *Держава і право*. 1999. Вип. 4. С. 66–73.
9. Тимошук О. В. Органи військової юстиції Української Держави гетьмана П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. Дніпропетровськ, 2000. № 1. С. 52–57.
10. Дубіна М. М. Спеціалізація судових органів у період відродження державності в Україні (1917–1921 рр.). *Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць*. Миколаїв, 2009. Вип. 38. С. 731–736.
11. Мироненко О. Військово-політичні суди Директорії. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник. К.: Либідь, 1997. С. 57–59.
12. Мироненко О. Надвищий суд. *Юридична енциклопедія*. К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4. С. 19–20.
13. Іванов В. М. Історія держави і права України. К.: Атіка, 2003. 416 с.
14. Землянська В. Організація військово-судових установ в Українській Народній Республіці. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2000. Вип. 36. С. 100–102.
15. Землянська В. Судове законодавство Директорії. *Право України*. 2000. № 1. С. 125–129.
16. Землянська В. Діяльність надзвичайних військових судів у добу Директорії. *Право України*. 2000. № 10. С. 107–109.
17. Землянська В. В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського та Директорії: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Віра Вікторівна Землянська; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2002. 20 с.
18. Вовк Ю. Є. Судові органи Української Народної Республіки та Української Держави (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Юрій Євгенович Вовк; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2000. 19 с.
19. Єфремова Н. В., Тищик Б. Й., Марчук В. Т. Суд і судочинство в Українській Народній Республіці, Українській Державі, Західноукраїнській Народній Республіці (1917–1920 рр.). Одеса; Львів: Фенікс, 2007. 280 с.
20. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Навчальний посібник. К.: Атіка, 2001. 320 с.
21. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / Керівник авт. колективу й відповідальний редактор Олександр Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.
22. Тищик Б. Й. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
23. Ортинський В. Л. Силкові структури Західно-Української Народної Республіки. Львів: Львівський юрид. ін-т МВС України, 2004. 368 с.